

کتابخانه های یوگسلاوی که دارای نسخ خطی فارسی هستند^۱

امروزه در یوگسلاوی چندین کتابخانه دایر است که در آنجا تمام نسخ خطی که در سراسر کشور یوگسلاوی و در کتابخانه های مختلف موجود بوده جمع شده است.

باید گفت که ترکه ای عثمانی از تأسیس کتابخانه ها و همچنین از ترویج فرهنگ اسلامی و دین اسلام در ممالک فتح شده برای استقرار حکومتشان استفاده میکردند.

تأسیس کتابخانه ها نیز بترویج دین اسلام در آن سامان و همچنین متقابلاً ترویج دین اسلام بتأسیس کتابخانه ها و مکاتب و مدارس کمک شایانی کرده است.^۲ تعداد دقیق کتابخانه های که در این کشور تأسیس شده و بعد از مدتی از میان رفته معلوم نیست. ولی باید دانست که تقریباً هر مکتب یا مدرسه یا خانقاه و یا مسجد دارای کتابخانه ای بزرگ یا کوچک بوده است که سپس بعضی از آنها بصورت کتابخانه مستقلی گسترش یافته است.

همچنین معلوم است که از اوایل قرن دهم تا اواخر قرن دوازدهم هجری قمری تعداد صد مدرسه فقط در بوسنی تأسیس شده بوده است.^۳

۱- این مقاله را آقای دکتر بوگدانویچ از رساله خود که تحت عنوان «ادبیات فارسی در یوگسلاوی» نوشته شده برای ماهنامه وحید فرستاده اند.

(2) Instorija maroda Jugoslaviye. Kunyiga druga. Str. 565.

(3) » » » » 569.

اولین مدرسه که در بوسنی بنا شده گویا مدرسه فیروز بیگ بوده است که در سال ۹۱۲ ه. ق. در شهر سرايوو ساخته شده است.

بدین تعداد باید عده کتابخانه‌هایی را که مربوط به خانقاهها بودند اضافه کرد. خانقاههایی که کتابخانه داشتند کم نبوده است. تعداد کلی خانقاهها در طول چند قرن معلوم نیست ولی آنچه معلومست تعداد خانقاههاییست که پیش از جنگ دوم جهانی (یعنی در سال ۱۹۴۲) در سراسر کشور یوگسلاوی وجود داشته‌است. در بوسنی یازده و در بقیه سرزمین یوگسلاوی هشتاد و هفت بوده است.

همچنین باید تعداد مهمی از کتابخانه‌های مربوط به مساجد و کتابخانه‌های شخصی را بدان افزود. بعضی از کتابخانه‌های خصوصی تا حال باقی مانده‌اند. بهترین نمونه کتابخانه شخصی آقای عثمان سکولویچ است که مریدست دانشمند و خوش ذوق. آقای سکولویچ با وجود اینکه سالهاست فرصت تکلم بزبان فارسی را نداشته است این زبان را خوب میداند و دارای نسخ خطی فارسی بسیار نفیسی است که چندین دفعه قسمت‌هایی از آنها را برای اینجانب خواند و معنی آنرا بسیار ماهرانه شرح و ترجمه کرد.

قدیمی‌ترین کتابخانه شرقی^۱ که در سرزمین یوگسلاوی تأسیس شد کتابخانه‌ایست در اسکوپیه عیسی بیگ پسر اسحاق، که در سال ۱۴۵۹ میلادی برای آن کتابخانه وقف‌نامه‌ای نوشته است. این کتابخانه مربوط به مسجدی بود که بدستور او ساخته شد در این وقفنامه مؤسس از تعداد زیادی کتب نفیس ذکر میکند. تا سال ۱۹۳۰ میلادی از این کتابخانه فقط يك مجموعه باقیمانده بود که در جنگ اخیر اینهم از بین رفته است.

احتمال قوی می‌رود که این مجموعه و همچنین قسمت محدودی از کتبی که در مالکیت کتابخانه‌های یوگسلاوی بوده‌اند امروز در کتابخانه‌های خارجه پیدا شود. ضمناً مالکیت آنها را در اغلب اوقات با آسانی میتوان معین کرد چون تعداد زیادی از آنها مهر دار هستند.

(۱) منظور از شرقی اصطلاح oriental و orientalni است.

بطور کلی جمع نسخ خطی شرقی در شهرهای یوگسلاوی از این قرار است:
بشوگراد (بلگراد):

در کتابخانه دانشگاه و کتابخانه فرهنگستان صربستان و کتابخانه موزه هنرهای زیبا - تعداد نسخ خطی شرقی به ششصد نسخه میرسد. در این سه کتابخانه تعدادی نیز از نسخ فارسی یافتیم و فهرستی از آنها تنظیم کردم که بعد بنفصیل توصیف خواهد شد. در میان آنها باید از مجموعه حدیث با ترجمه فارسی آن (اربعین جامی) ذکر کرد که میکرو فیلمی از آن نسخه بشماره ۷۲۹ و مورخ ۹۴۸ ه. ق. برای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تهیه شده است و فیلم آن زیر شماره ۱۷۸۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است.

زاگرب:

در این شهر جمع کل نسخ خطی شرقی به هزاروپانصد جلد میرسد که در این دو مؤسسه نگاهداری میشود:

۱- فرهنگستان علوم و هنر یوگسلاو.

۲- بایگانی دولتی که دارای تعدادی از نسخ خطی فارسی است و آقای

ایرج افشار بعضی از مشخصات تعدادی از آنها را تشریح کرده اند.

الف - اینجانب بکمک کتابدار مجموعه شرقی فرهنگستان علوم و هنر یوگسلاوی - آقای سلیمان بیرافنارویچ قریب، ۲۲ نسخه فارسی مؤسسه مذکور را بررسی مختصری کرده ام که بعضی از آنها نسخ خطی زیادی نیستند. اگر اینگونه نسخ را (از آثاری مانند گلستان و بوستان و بهارستان و پند نامه و منطق الطیر - و دیوان حافظ و یا آثار متعدد و منظوم جامی) از جمع کل نسخ کم کنیم - نسخه های فارسی نقیسی پیدا میشوند که قسمتی از آنان بنظر نادر و منحصر بفرد می آید. از این قبیل نسخ فهرستی تنظیم و در تابستان ۱۳۴۲ از آنها عکسبرداری کردم که ۲۷ میکرو فیلم از آنها در تصرف نگارنده است و امیدوارم در فرصتی مناسب بتوانم

(۱) متأسفانه این مقاله که معلوم است خیلی تند و بدون دقت نوشته شده است دارای اشتباهات فاحشی است. ر. ک. مقاله ایرج افشار « نسخه های خطی فارسی در یوگسلاوی » نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۳۴۱ ص ۲۶-۲۹.

روی آنها مطالعه کنم.

ب - در بایگانی دولتی زاگرب تعدادی از نسخ فارسی زیبا و گرانقیمت یافتند که مخصوصاً از نظر هنری شایان توجه بسیار هستند .

سرایوو :

در این شهر در چند مؤسسه که تخصص آنها نگاهداری نسخ خطی شرقی میباشد تقریباً دوازده هزار نسخه خطی شرقی موجود است که تعداد مهمی از آنها بزبان فارسی است. تا حال در این شهر اینجانب از دو کتابخانه عمومی و از يك کتابخانه خصوصی بازدید و مقدراتی از نسخ خطی که یا بزبان فارسی و یا مربوط بزبان و ادبیات فارسی و تمدن و فرهنگ ایران زمین بود بررسی کرده ام .

در دو کتابخانه بزرگ و عمومی این شهر کتابخانه مؤسسه شرق شناسی Orijentalni institut و کتابخانه غازی خسرو بیگ و کتابخانه خصوصی عثمان سکو لویچ قسمت بزرگی از این تعداد موجود است .

ممکنست در این شهر در خانه های اشخاص و در بعضی از کتابخانه های دیگر و برخی موزه ها نسخ شرقی و نیز فارسی یافت شود .

۱ - مؤسسه شرق شناسی (Orijentalni Institut) مؤسسه ایست مستقل از دانشگاه سرايوو که دارای چهار قسمت نسخ خطی شرقی است که سه قسمت از آنها در تاریخهای متفاوت به « مؤسسه شرق شناسی سرايوو » منتقل شدند و امروز هم بهمان صورت باقی است .

این مؤسسه ۱۴ سال پیش (۱۹۵۰ میلادی) تأسیس شده و علاوه بر سه قسمتی که به آن منتقل گردیده است چهارمین بخش آن در ۱۹۵۰ پایه گذاری شده است . این چهارمین قسمت کتابخانه مؤسسه شرق شناسی سرايوو هر سال توسعه می یابد . از طرف شهردار بودجه هنگفتی به خرید نسخ خطی شرقی و اسناد بزبانهای شرقی و مربوط به دوره ۵۰۰ ساله تسلط عثمانیان بر بوسنی و هرزگووین و بطور کلی مربوط به تسلط عثمانیان در ممالک اسلاوهای جنوبی اختصاص دارد .

در این مؤسسه بنا باظهار شفاهی یکی از کارکنان آن آقای « صالح تراکو »

تعداد نسخ فارسی باید تا پانصد جلد برسد. بقیه نسخ خطی عبارتند از نسخه‌هایی بزبان ترکی و عربی و تعداد کمی بزبان صربی - کرواتی ولی بخطی که از روی خط عربی و ترکی و فارسی ساخته شده بود (اسم این خط «اره بیسا» areaica است و در مدت مدیدی سعی شده است که در میان مسلمانان بوسنی و هرزگووین توسعه پیدا کند و جای خطهای دیگر را بگیرد ولی این کوشش نتیجه نبخشیده است.)

مؤسسه شرقشناسی سراووو یک مجله و یک نشریه با مطالب تاریخی مربوط بدوره تسلط عثمانیان در بوسنی و هرزگووین و بطور کلی در تمام یوگسلاوی دایر کرده است.

کتابخانه غازی خسرو بیگ:

از لحاظ ارزش و تعداد آثار و فعالیتی که در گذشته داشته است. کتابخانه غازی خسرو بیگ در سراووو مهمترین کتابخانه‌های کشور یوگسلاوی بشمار میرود این کتابخانه که تا امروز باقیمانده است در اوایل تأسیس کتابخانه ای بوده است که در سال ۹۳۷ هجری قمری تأسیس و وقف محصلین این مدرسه شده است. بعد این کتابخانه از مدرسه جدا شده و جای خود را عوض کرده است. شماره دفتر ثبت این کتابخانه تا سال گذشته به ۴۵۰ فقره بالغ گردیده بود.

چون طی قرون و مخصوصاً در این اواخر تعداد زیادی از کتابخانه‌های کوچک و بزرگ در سراسر بوسنی و هرزگووین با تمام محتویات کتب بکتابخانه خسرو بیگ منتقل شده است پس بتاریخچه بسیار مفصل آن‌ها نیز باید نگاهی کرد. این کتابخانه‌ها که امروز جزو کتابخانه غازی خسرو بیگ اند از نظر محتویات خود برای تاریخ فرهنگی یوگسلاوی حائز اهمیت فراوانی میباشند.

غازی خسرو بیگ مؤسس واقف این کتابخانه طی قرن‌ها مشهورترین حاکم دولت عثمانی بوده است. پدر او فرهاد بیگ بوسنوی الاصل بوده و در ادارات دولتی عثمانی مقام بزرگ و مهمی کسب کرده و مادر او دختر سلیمان قانونی سلطان عثمانی بنام سلجوقه بوده است.

خسرو بیگ از سال ۱۵۲۱ تا سال ۱۵۴۱ میلادی (یعنی تا هنگام وفات)

سه بار در بوسنی و يك بار درسنجاک سمه دره وو (Smederevo) حکمران بوده است یعنی از این بیست سال هفده سال حاکم بوسنی بوده است.

کوششی که در مدت این هفده سال در بهتر ساختن وضع فرهنگی بوسنی نشان داده است نمیتوان بهیچوجه با هیچکدام از حکام دیگر عثمانی در ممالک یوگسلاوی مقایسه کرد . بغیر از این کتابخانه خسرو بیگ مسجدی بنام « مسجد بیگ » و مدرسه‌ای و بعضی مؤسسات فرهنگی دیگر بنیان گذارده است.

در وقفنامه‌ای که در ۲۶ رجب سال ۹۴۳ هجری قمری تنظیم نموده مبلغ زیادی برای تأسیس مدرسه وقف کرده است . مبلغ زیاد دیگری نیز می‌بایستی به صرافان داده میشد تا نفعی را که عاید میگردید برای خرج مدرسه برداشت کند . در این وقفنامه همچنین گفته شده است که « پولی که بعد از تأسیس مدرس در این مدرسه استفاده کنند و آنها را بخوانند و از آنها رونوشت بردارند .

بنا بر نظریه شبانویچ کتابخانه غازی خسرو بیگ را باید قدیمی‌ترین کتابخانه سراوو شناخت زیرا مدارکی نداریم که نشان دهد که آیا مساجد و مدارس و خانقاهائی که پیش از آن سال (۹۴۳ هجری قمری برابر با ۱۵۳۷ میلادی) در سراوو ساخته شده است دارای کتابخانه‌ای بوده است یا نه .

قرنهای کتابخانه بمنظوریکه مؤسس آن داشته است انجام وظیفه میکرده است در کشور یوگسلاوی و خارج از آن . در فهرس متعدد به نسخ خطی که در این کتابخانه از طرف شاگردان مدرسه غازی خسرو بیگ نوشته شده است بر میخوریم .

در بعضی وقفنامه‌های وقف کنندگان دیگر مانند وقفنامه عیسی بیگ که مسجد و کتابخانه‌ای را وقف اهالی شهر اسکپیه در سال ۱۴۶۹ میلادی کرده است یا وقفنامه قره گوز بیگ از سال ۱۵۷۸ میلادی و وقفنامه موسی پاشا از سال ۱۴۶۳

(۱) از قبیل مسجد عیسی بیگ در سال ۱۴۶۲ میلادی و مسجد اسکندر پاشا Skender Pasina و مدرسه فیروز بیگ (در بین سالهای ۱۵۰۵ و ۱۵۱۲ میلادی) .

و غیره از کتبی که وقف کرده‌اند ذکر میشود ولی در وقفنامه خسرو بیگ از هیچ کتابی ذکر نمی‌رود. لذا در روی بعضی از نسخ این کتابخانه یادداشت‌هایی هست که تردیدی در صحت آن نیست و از مطالعه آنها چنین برمی‌آید که بعضی از آنها از طرف خود شخص خسرو بیگ به کتابخانه‌ای که بعد با اسم او معروف شده اهداء گردیده است.

تا صدسال پیش کتابخانه غازی خسرو بیگ در چهار چوب مدرسه بوده است ولی بکوشش شریف عثمان پاشا برای این کتابخانه ساختمان مستقلی بنا شده و بزودی بعد از استقرار این کتابخانه در ساختمان نوین تصمیم گرفته شده است که بقیه کتابخانه‌های شرقی سراوو بدانجا منتقل گردند تا بنحوی آسانتر مورد استفاده دانش‌پژوهان این شهر قرار گیرد.

در سال ۱۸۶۷ میلادی کتابخانه خصوصی قاضی بو بیج (Bojic) که تخصص آن بیشتر در شریعت و فقه بوده است بکتابخانه غازی خسرو بیگ منتقل شد. اندکی پیش از ۱۸۹۷ میلادی کتابخانه عبدالله افندی کنتامیری نیز بدانجا انتقال یافت. این عبدالله کنتامیری معلم و خوشنویس و خطاط پرکاری بوده است در آخرین سال زندگی خود ساختمانی درست کرده بود و کتابخانه خود را در آن جای داده بود. تعداد زیادی از کتبی را که برای کتابخانه وقف کرده خود دست نویسی کرده است.

در همین تاریخ بیشتر کتب کتابخانه مدرسه مصری (مدرسه آت میدان سراوو) بکتابخانه غازی خسرو بیگ منتقل گردید. این کتابخانه بسیار غنی بوده است و تا امروز از کتب آن تعدادی در کتابخانه غازی خسرو بیگ و تعدادی نیز در کتابخانه‌های دیگر یوگسلاوی باقی مانده است.

از کتابخانه‌هایی که مربوط بمدرسه سیم‌زاده بوده است بعضی از نسخ خطی بکتابخانه غازی خسرو بیگ منتقل شده.

بنابر اطلاعات فعلی در سراوو هفت مدرسه دایر بوده است و گمان می‌رود که هر کدام کتابخانه مستقلی داشته‌اند و نیز هر مسجدی کتابخانه کوچک یا بزرگی

داشته است ولی از آنها اطلاع بیشتری نداریم .

اشخاصی نیز پیدا شده‌اند که بعضی نسخ و یا نسخه‌ واحدی را بدان کتابخانه وقف می‌کردند. در این باب از حاجی احمد عاصم بیگ متولیچ که نیز متولی اوقاف خسرو بیگ بوده است باید نام برد.

در پنجاه و دو سال پیش (۱۹۱۲) این کتابخانه . ۱۸۰ مجلد کتاب که ۱۰۰۰ جلد آن خطی بوده است داشته .

در سال ۱۹۱۴ کتابخانه عثمان شهدی اقوالی بدانجا منتقل شد . عثمان شهدی اقوالی پسری داشت بنام احمد خاتم که علاوه بر کارهای دیگر شاعر فارسی گوی نیز بوده است بغیر از گفتن شعر بفارسی احمد خاتم چندین اثر در شریعت و فقه اللغه ترکی و ریاضیات دارد ولی بسیار جوان در گذشته است . پدر داغ دیده اش تصمیم گرفته است بیاد پسر خود کتابخانه‌ای عمومی در سرایوو تأسیس کند و بدین منظور در سال ۱۱۸۳ (برابر با ۱۷۵۹ میلادی) از استانبول ۱۸۰ نسخه خطی نفیس و برگزیده برای کتابخانه خود در سرایوو فرستاده است .

اگر چه از مقاله شبانویچ معلوم است که این نسخ خطی حاوی تمام اقسام ادبیات و علوم آن زمان بوده است بررسی این موضوع که کدامیک از کتب فارسی و یا نسخی مربوط بزبان و ادبیات آن جزو آنها بوده است شایان توجه است با مرور زمان تعداد کتب این کتابخانه افزایش یافته است . زیرا بدانجا از مساجد مختلف این شهر کتبی منتقل شد و اشخاص متفرقه نیز کتب خطی خود را وقف کتابخانه عثمان شهدی کردند .

همانگونه که گفته شد کتابهایی که عثمان شهدی برای کتابخانه اش فرستاده بود نه تنها از روی مهر بلکه از روی انتخاب و ارزش ادبی آنها زود باز شناخته می‌شود .

در حدود سال ۱۹۳۰ کتابخانه موسستاری بیگ جنیتج (Dzenetic) به کتابخانه غازی خسرو بیگ منتقل شد .

در سال ۱۹۳۱ طبق وصیت‌نامه محمد انور کادبج (قاضی بیچ) تمام کتابخانه

او که در آن نسخ نادر و نفیس بزبانهای شرقی پیدا میشود بکتابخانه‌غازی بیگ منتقل شده است.

بدین ترتیب در سال ۱۹۳۲ کتابخانه غازی خسرو بیگ دارای بیش از ۳۰۰ مجلد کتاب شده بود که بیشتر آنها خطی بود. گنجایش مخزنهای کتابخانه غازی خسرو بیگ در آن روزگار برای این تعداد کتب کم بوده و بنابراین در سال ۱۹۳۵ این کتابخانه دوباره به چند مخزن در ساختمان نوینی منتقل شد که در آنجا محل برای کتابها باندازه کافی در نظر گرفته شده بود سپس در سال ۱۹۴۹ چند مخزن دیگر نیز برای کتب نورسیده در اختیار کتابخانه گذاشته شد.

از انتقال کتابخانه بساختمان نوین - جهش تازه‌ای هم در کارهای علمی این کتابخانه پدیدار شد.

از آن بعد کم کم کتابخانه‌هایی از سایر شهرهای این ایالت بدین کتابخانه ملحق شد. در سال ۱۹۳۹ کتابخانه مدرسه عثمان کاپتان از شهر کوچکی بنام کراچانیتسا (Graanica) بکتابخانه غازی خسرو بیگ منتقل شد. در این شهر چندین کتابخانه وجود داشت که یکی از آنها کتابخانه‌ای بود در جوار مسجد احمد پاشا، ولی کتابخانه‌ای که خلیل افندی در اواسط قرن هیجدهم میلادی تأسیس کرده بود از لحاظ ارزش نسخه‌های خطی از همه مهمتر بود.

خلیل افندی نسخ خود را که با اشتیاق فراوان و گاهگاهی با پول هنگفت از کشورهای خاور وارد میکرد وقف این کتابخانه کرده. اسم کامل او حاجی خلیل بن احمد بن سلیمان البسنوی الگراچانچوی بوده است. روی بیشتر نسخه‌ها مهر خود را زده است این کتابخانه در جوار مسجدی در محله «پروانه»^۱ بود. تعداد دقیق نسخ این کتابخانه معلوم نشده - کتب این کتابخانه بخوانندگان امانت داده‌میشده است ولی میبایستی قبض و یا مبلغی وجه نقد بعنوان گرو بپردازند. بعد ها مثل کتابخانه‌های دیگر این شهر این کتابخانه هم بکتابخانه مدرسه عثمان کاپتان گراد اشنچه‌ویچ منتقل شد. در همین تاریخ (۱۹۳۹) کتابخانه ایلچی ابراهیم پاشا از شهر

(۱) ریشه آن کلمه فارسی است.

تروانیک بکتابخانه غازی خسروبیگ انتقال یافت .

این کتابخانه در اوائل قرن هیجدهم میلادی بدست الحاج ابراهیم پاشا محافظ بوسنه با مدرسه‌ای تأسیس شد و وی برای این کتابخانه ۱۰۳ نسخه خطی نفیس تقدیم کرد . در دستور نامه حقوق معینی برای کتابدار این کتابخانه پیش - بینی شده است و بنا بر وصیت او کتب را فقط به محصلین و دانشجویانی که در خود شهر تروانیک سکنی دارند بعاریت داده میشد و همچنین طبق خواسته او اگر کتابدار خلاف این دستور نامه عمل میکرد میبایستی مجازات شود .

بمرور زمان و بتدریج این کتابخانه گسترش یافت و کتبی از طرف اشخاص و همچنین کتابخانه‌های دیگر این شهر بدان اهداء شد .

در سال ۱۸۹۵ این کتابخانه و مدرسه بساختمان نو منتقل شده بود و از آن بعد مدرسه ایلچی ابراهیم پاشا فیضیه نام گرفت .

در میان نسخ خطی این کتابخانه آثار متعددی از قرن شانزدهم بجای مانده است و تعداد زیادی از آنها در ممالک یوگسلاوی مورد کتابت قرار گرفت . در سال ۱۹۴۱ نسخ خطی شهر فوچا نیز بکتابخانه های غازی خسروبیگ منتقل شد . در قرن های شانزدهم و هفدهم میلادی فوچا مرکز بزرگ ادبیات و فرهنگ شرقی بود . در میان قرن هفدهم در فوچا شش مدرسه دایر گردیده بود یعنی بیشتر از خود سرايوو و اغلب آنها کتابخانه هائی غنی و نفیس داشتند که مهمترین آنها - کتابخانه مدرسه ممی شاه بیگ بوده است . از کتب اهدائی ممی شاه بیگ تا امروز چند مجموعه مانده است و از روی آن میتوان فقط حدس زد که این کتابخانه در چند قرن پیش چقدر مجهز و کامل بوده است .

از کتابخانه مدرسه عثمان افندی (اوایل قرن هفدهم) و کتابخانه مدرسه محمد پاشا کوکاویتا (Kukavita) قرن هیجدهم که در فوچا تأسیس شده بود تعداد کمی کتب باقیمانده است و همان باقیمانده هم بکتابخانه غازی خسروبیگ در سال ۱۹۴۱ منتقل گشته است .

در این اواخر نسخ خطی شرقی کتابخانه و مدرسه ای که توسط ابراهیم

افندی الموستاری در شهر کوچک پوچیتل تشکیل شده بود (قرن ۱۷) نیز بکتابخانه
غازی خسرو بیگ انتقال داده شد.

از این کتابخانه ۵۰ مجموعه نفیس تا روزگار ما باقی مانده است که در
سه کتابخانه یوگسلاوی نگاهداری میشوند و آن‌ها عبارتند از :

۱- مؤسسه شرق شناسی سرايوو.

۲- فرهنگستان علوم و هنر یوگسلاوی در شهر زاگرب.

۳- کتابخانه غازی خسرو بیگ در سرايوو.

این کتابخانه‌های عمومی مهم بودند و تا امروز در سراسر بوسنی و
هرزگووین نسخ خطی که متعلق بدانجا بوده باقی مانده است و این خود دلیل بارزی
برای بزرگی آن کتابخانه‌ها در گذشته است.

علاوه بر این در شهرهای دیگر یوگسلاوی کتابخانه‌هایی بوده است که
وجود آنها از روی تک نسخه‌هایی که در کتابخانه‌های فعلی یوگسلاوی است ثابت
میشود. مانند شهرهای : بانیا لوکا^۱، نوه سینییه^۲، پروساتس^۳، چاینیچه^۴، توزلا^۵،
زوورنیک^۶، لیونو^۷، تشانی^۸، نیش^۹، بئوگراد^{۱۰}، یژوکا^{۱۱}، اسکپیه^{۱۲}، اوژیته^{۱۳}.

درباره کتابخانه‌های خصوصی باید گفت کتابخانه غازی خسرو بیگ تنها
کتابخانه‌ایست که تعداد بسیاری از کتابخانه‌های خصوصی را بصورت اهدائی
پذیرفته و همچنین مقداری نسخ خطی و کتب چاپی را خریداری کرده است.

در سال ۱۹۵۰ کتابخانه قره گوز بیگ از شهر موستار بکتابخانه غازی
خسرو بیگ منتقل شد. این کتابخانه را قره گوز بیگ طبق وقفنامه در سال ۹۷۷
هجری قمری (برابر با ۱۵۷۰) تأسیس کرده بود. اولین تعداد کتب عبارت بود
از کتابهای نادر و نفیس. این کتابخانه اگرچه کار خود را با چند نسخه شروع
کرده بود ولی بزودی افزایش یافت و صاحب نسخ خطی کمیاب و مقداری از کتب

1) Banyaluka. 2) Nevesiniye. 3) Prusac. 4) Caynic. 5) Tuzla.
6) Zuernik. 7) Livno. 8) Tesany. 9) Nis. 10) Beograd.
11) Posega. 12) Skapye. 13) Uzice.

تك نسخه گردید . این کتابخانه نیز دارای اسناد بزرگی بود برای تنظیم تاریخ فرهنگی شهر موستار و همچنین ایالت هرزگووین. در میان کتابهای این کتابخانه نسخی پیدا میشود که جزو آثار نویسندگان شهر موستار است و مقدار قابل ملاحظه‌ای نیز مشتمل بر نوشته‌های فارسی است . بنا بر دستور نامه این کتابخانه متولی اوقاف هیبایستی بر امور آن نظارت کند و با گرو و ضمانت يك مرد امین نسخی برای خواندن بعاریت بدهد . این کتابخانه اول در مسجد قره گوز جای داشته است ولی بعد در ساختمانی که فقط برای این منظور ساخته شده بود منتقل شده است . طی قرن‌ها کتابخانه‌های دیگری که از طرف اهالی وقف شده بود در این کتابخانه متمرکز شد که تعداد آن‌ها در موستار کم نبود . از مهمترین این قبیل کتابخانه‌ها باید از کتابخانه درویش پاشا (یا درویش آغا) بایزید آغیچ (شاعر و سیاستمدار عثمانی که اشعار فارسی زیبا نیز سروده است) نام برد .

برای آنکه این کتابخانه مانند تعدادی از کتابخانه‌های دیگر ویران نشود و از بین نرود بکتابخانه غازی خسرو بیگ انتقال پیدا کرده است .

از لحاظ تعداد و همچنین ارزش کتب کتابخانه غازی خسرو بیگ چهارمین و پانجمین کتابخانه جهان است . روی مرفته میشود گفت ، کتابخانه غازی خسرو بیگ از هر سه ادبیات شرقی اسلامی (عربی - فارسی و ترکی و عثمانی) نسخ قابل توجهی دارد و قسمت نسخ خطی بزبان فارسی دارای مجموعه‌های شعر کلاسیک است که بعضی از آنها نمونه‌های واقعی از لحاظ تجلید و صحافی و حاوی بهترین مجالس تصویر مینیاتور هستند .

بدیهی است که قسمت ترکی این نسخ خطی و اسناد برای تاریخ خود کشوریو گسلاوی بمراتب از قسمت فارسی و عربی بیشتر اهمیت دارد .

در این کتابخانه کتابی نیز موجود است که اهمیت آن برای هر کسی که با تاریخ بوسنی سروکار دارد زائد الوصف است . این کتاب که عنوان «تاریخ انوری» نام دارد از روی نام تدوین کننده آن یعنی محمد انوری کادیچ نامگذاری شده . این

کتاب منبع بزرگی است در ۱۰۰۰ صفحه و در ۲۷ جلد و مؤلف تمام مدار کی را که میتوانسته است درباره تاریخ بوسنی بدست آورد و در آنجا ذکر کرده. احتمال قوی می‌رود که در میان این اسناد و رونوشت‌هایی که از قبرها و ساختمانها تهیه کرده است متونی بزبان فارسی پیدا شود. در آنجا قصاید و اشعار پراکنده بچهار زبان عربی فارسی - ترکی و صربی - کرواتنی از شعرای یوگسلاوی جمع آوری شده است. در این کتاب منابع و مدار کی رونوشت شده است که اطلاعاتی درباره تأسیس مساجد - کلیساها - مکاتب و مدارس - خانقاهها و کتابخانه ها و نیز درباره اشخاصی که اصلشان از ممالک یوگسلاو بوده است و در دولت عثمانی بمقام دولتی رسیده‌اند و یا مانند شاعر و شارح و مترجم و کاتب و غیره شهرت فراوانی داشته‌اند در اختیار ما می‌گذارد.

قسمتی از این تاریخ بزبان ترکی عثمانی ولسی بقیه بزبان صربی کرواتنی نوشته شده است. «تاریخ انوری» دوره جدیدی از تاریخ بوسنی را در بر می‌گیرد و از تمام حوادثیکه از سال ۱۲۶۴ تا سال ۱۸۷۸ میلادی اتفاق افتاده است سخن میراند. از لحاظ ارزش هنری نسخ خطی در این کتابخانه نسخه‌ای هست از دیوان حافظ دارای مجالس تصویر مینیاتور که در نوع خود بسیار کمیابست.

مسلمانان ممالک یوگسلاوی ضمن جنگ‌هاییکه بین عثمانیها و ایرانیان رخ میداد با تمدن ایرانی روبرو میشدند و از این جنگ‌ها کتبی نفیس بوطن خود می‌بردند.

تنظیم فهرست کامل نسخ خطی این کتابخانه امری لازم بنظر می‌آید ولی تا حال در هیچیک از کتابخانه‌های یوگسلاوی فهرست کاملی مشتمل بر تمام نسخ خطی شرقی و یا تنها فارسی تنظیم نشده است. تا کنون عده‌ای از دانشمندان و خاور شناسان یوگسلاوی این کار را بعهدہ گرفته‌اند ولی نیت آنها هنوز جامه عمل نپوشیده است و تا حال هیچ فهرستی شامل مشخصات کتب خطی ترکی و عربی (که عده آنها ۲۰ برابر نسخ فارسی است) انتشار نیافته است. در این باره کوشش‌هایی

انجام شده و برخی از نسخ خطی و یا قسمتی از آن‌ها معرفی و توصیف شده است.

شهر اسپکمد طی تاریخ پانصد ساله تسلط عثمانیان يك شهر مهم فرهنگی بوده است و در آنجا کتابخانه‌های متعدد وجود داشته است. اما آثار کمی از آنها تا کنون باقی مانده است و پیش از زلزله دارای ۲۰۰۰ مجموعه بزبانهای شرقی بوده است و نگارنده از ۸۴ نسخه فارسی موجود در این شهر دیدن و تعداد کمی عکسبرداری کرده‌ام. بعضی از این نسخ دارای مهرها و یادداشتهایی بوده است که از روی آنها مالکیت قبلی‌شان معلوم میشده است.

بد نیست بدانید که :

معدل تولید گوشت (در سالهای ۵۷ الی ۱۹۶۰) در کشورهای مختلف بشرح زیر بوده است :

ایالات متحده آمریکا	۱۶/۳۷۷/۰۰۰/ تن
اتحاد جماهیر شوروی	۷/۹۹۷/۰۰۰/
فرانسه	۳/۲۴۱/۰۰۰/
آلمان	۲/۵۶۲/۰۰۰/
انگلستان	۲/۰۷۶/۰۰۰/

معدل تولید گوشت در آمریکا در سالهای فوق بیش از دو برابر تولید کشورهای بازار مشترک اروپا بوده است.

– مصرف گوشت ایران در سال ۳۹ معادل ۲۳۵۴۰۰ تن بوده است
– طبق آمار سالنامه سازمان ملل متحد در سال ۱۹۵۹ مصرف سرانه گوشت در کشورهای مختلف بدین شرح بوده است :

امریکا ۹۰ کیلوگرم در سال – کانادا ۷۵ کیلوگرم – دانمارک ۷۱ کیلوگرم – انگلستان ۶۹ کیلوگرم – فرانسه ۶۸ کیلوگرم – بلژیک ۵۶ کیلوگرم – سوئد ۵۲ کیلوگرم – نروژ ۳۷ کیلوگرم .